

В.В. Демченко

**РОБОТА НЕДЕРЖАВНИХ ГРОШОВО-КРЕДИТНИХ
УСТАНОВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ З КОШТАМИ НАСЕЛЕННЯ
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

Стаття присвячена аналізу діяльності регіонального відділення Об'єднаного банку, міських громадських банків, товариства взаємного кредиту, установ дрібного кредиту на півдні України в кінці XVIII – на початку XX ст.

Ключові слова: заощадження, проценти, вклади, кредити, грошово-кредитні установи.

Постановка проблеми. Заощадження населення завжди і повсюдно істотно впливають на стан суспільства. Вони характеризують рівень життя і орієнтованість настроїв людей, здатні стати важливим джерелом кредитних, у тому числі інвестиційних ресурсів, дають уявлення про соціальну спрямованість політики влади. Їхня вітчизняна організація, форми та методи в умовах розвинених ринкових відносин упродовж кінця XVIII – початку XX ст. багатопланово відображалися до 1918 р. у нормативних і звітних документах, публікаціях вчених та практиків [1]. Це дає можливість знову звернутися до осмислення досвіду минулого, оцінити його творчий ресурс стосовно сучасних умов.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Можливість історико-економічного узагальнення помітно зросла завдяки спеціальним та періодичним виданням останніх років з банківської тематики, зокрема, публікаціям О.В.Булатової, Ю.В.Макогон, В.О.Венгерскої, Н.Г.Гловацької, З.Комаринської, В.С.Стельмаха. Проте регіональний зріз проблеми дореволюційних заощаджень населення має поки далеко не повний характер і потребує, з одного боку, розширення географії досліджень, а з іншого – комплексного розгляду суб'єктів ощадної справи адміністративно-територіальних одиниць, і нареш-

ті, – вивчення теми з позицій суміжних наук. За сучасних умов на шляху соціальної орієнтації політики держави зроблені лише перші кроки. У тому числі – щодо формування виправданої системи оплати праці, задовільного пенсійного забезпечення, збереження заощаджень населення. В організації грошово-кредитних установ не усунуто багаторазове відставання від дореволюційної вітчизняної і нинішньої передової зарубіжної практики, не долаються бюрократичні перепони при наповненні кредитного ринку, у тому числі за рахунок іноземних джерел.

Разом з тим історія економіки містить суспільно значимий досвід вирішення подібного роду проблем, зокрема у південних районах країни. Завдання полягає в тому, щоб на основі звернення до практики минулого дослідити нормативне забезпечення ощадної справи, громадське виявлення зацікавленості в дбайливості населення, форми і методи участі недержавних грошово-кредитних установ у формуванні ринку заощаджень. По мірі вдосконалення сучасної системи прийняття управлінських рішень зростатиме значимість досвіду минулого в організації заощаджень громадян, чим і обумовлюється актуальність теми.

Мета статті. Новизна підходу полягає в тому, що вперше в теорії банківської справи та новітній економічній історії робиться спроба оцінити на стику цих двох наук продуктивність трансформації загальнодержавної системи грошових заощаджень на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, причому, з одного боку, в екстремальних умовах відродження Севастополя після тотальних руйнувань при обороні 1854–1855 рр. у ході Кримської (Східної) війни, з іншого, – в умовах розвинених ринкових відносин у Таврії.

Виклад основного матеріалу. Ще до виникнення Севастополя в 1783 р., у країні вже склався певний досвід приватних заощаджень завдяки столичним Ощадним («Сохранимым») скарбницям. Саме вони з 1772 р. стали надавати послуги зі збільшення грошових нагромаджень фізичних осіб, відпрацьовувати нормативну практику, намагаючись пристосувати її до суспільних потреб. Це стосується і ставок закладами, які спочатку становили 5%, з 1857 р. – 3%, а коли це призвело до істотного впливу коштів з рахунків, піднято до 4%. Відтоді

бере початок і диференціація вкладів за видами (до запитання і на певний термін) та видача вкладникам іменних або на пред'явника (на розсуд клієнтів) білетів, встановлення мінімальної, але на ті часи істотної суми в 25 руб. Проте новизна вжитих заходів у поєднанні з наявністю їх тільки в столицях, поява паралельних грошово-кредитних установ, головне ж – зосередження зусиль на кредитних операціях за підтримки держави обмежили їхню участь в ощадній справі головним чином 1850-ми роками.

На першому етапі їх потіснили на фінансовому ринку Прикази громадської опіки, створені як губернські державні іпотечні банки. Вони відразу ж одержали право роботи з вкладками, які приймали не більше, ніж на 3 роки, причому ставку корегували пропорційно до тієї, що діяла в Ощадних скарбницях. З 1859 р., за умови переоформлення державних безперервно дохідних білетів на банківські, ставку підняли до 5%. Іншими словами, клієнтура цих грошово-кредитних установ на ділі долучалася до роботи з цінними паперами, що саме по собі мало величезне значення і дозволило врешті-решт забезпечувати за їх допомогою 95% грошового обороту, йти на рівні провідних європейських держав. Набувши поширення на всі губернські центри, більш демократичні за умовами, Прикази стали обслуговувати представників найрізноманітніших верств населення. У величезних так званих Іменних книгах вкладів можна прочитати такі записи: «Від селянки А. – 30 руб. Від вчителя Б. – 260 руб. Від губернського секретаря В. – 10 руб.». На правих сторонах аркушів робилися записи про витрати: «Видано писареві 2-го розряду Г. по квитку № ... капіталу 100 руб., відсотків 10 руб. 16 коп. Видано міщанці Д. відсотків 17 руб. 14 коп.». При цьому річний оборот Приказу перевищував наприкінці 1850-х років 2,2 млн руб., а загальна сума вкладів досягала 1,9 млн руб., тож повсюдна затребуваність такого виду банківських послуг була очевидною. Неабиякою мірою тому сприяв органічний зв'язок ощадної та кредитної справи: у міру зростання загальної суми і терміновості вкладів збільшувалися обсяги і терміни позичання, знижувалися відсоткові ставки.

До початку 1890-х років в Україні сформувалася перевірена практикою системна нормативна база соціально-

економічних відносин, багатопланово окресливши обов'язки та права їх учасників, у тому числі в сфері ощадних послуг. Її склали, насамперед, такі статuti: кредитний, про векселі, торговий, торгового судочинства, консульський, промисловий. Кредитний статут визначив три види грошово-кредитних структур, лише частині з яких надавалося право роботи з коштами населення: державні (в Севастопольському градоначальстві їх налічувалося 6); громадські (7), приватні (12). Всі ці 25 банків, відділень, агентств, об'єднань, товариств і кас могли працювати з коштами населення, зрозуміло, на різних умовах і в різних обсягах, з різною територіальною, соціальною та матеріальною базою, але з однією метою – охопити ощадними послугами майже кожного мешканця, від дорослого до підлітка. Про умови цього процесу дає уявлення демографічна динаміка (табл. 1).

Таблиця 1

**Чисельність населення Севастопольського градоначальства
(з військовослужбовцями, що становили в ці роки до 20%
загальної чисельності населення)**

№ п/п	Показник	Роки				
		1874	1884	1894	1904	1914
1.	Населення (тис. осіб)	17,5	36,7	48,9	68,3	114,3
2.	Приріст (тис. осіб)	–	19,2	12,2	19,4	46,0
3.	Середньорічний приріст (%)	–	11,0	3,3	4,0	6,7

Джерело: складено автором.

Такий помітний щорічний приріст населення дозволяв успішно конкурувати на ринку цих послуг усталеним структурам з новими, стимулював ініціативних людей до їх заснування.

Не менш важливою передумовою розвитку ощадної справи була заробітна плата, яка разом з іншими доходами,

* Севастопольське градоначальство (1873–1920 рр.) – одна із восьми особливих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії, виділених з губерній у безпосереднє підпорядкування МВС. Очолював, як правило, контр- або віце-адмірал з правами губернатора. Включало міста Севастополь і Балаклаву, кілька десятків сільських поселень з територією в 27997 десятин (30516 гектарів).

притаманними ринковим відносинам, створювала умови для накопичень. Вона мала певні особливості: і до Кримської війни, а особливо після неї (коли Росія на певний час втратила військово-морський флот на Чорному морі і згорнула усю пов'язану з ним інфраструктуру), в місті відчувався практично постійний дефіцит праці; висока частка ремісників, дрібних торговців, купців завжди була більш затребуваною через істотний прошарок серед населення військовослужбовців; сезонність рибних промислів, виноградарства та виноробства давали можливість додаткового заробітку.

Якщо в центральних містах денний заробіток кваліфікованого робітника в промисловості складав від 60 до 80 коп. [3], то в Севастополі в 1879 р. – від 1 до 1,5 руб. Під час сезонної активізації судноплавства – 3 руб., в 1894 р. – відповідно 2 і 4 руб., у Балаклаві і довколишніх селищах праця оцінювалася нижче – від 80 коп. до 1 руб., а навесні та восени – від 40 до 80 коп. Десятина виноградників давала від 120 до 200 відер вина, вартість одного – від 2 до 3 руб., чистий дохід з однієї десятини складав від 300 до 480 руб. Пуд винограду реалізовували за 2–3 руб., площі під ним становили в ці роки від 1300 до 2100 десятин. За ніч у Балаклавській бухті добували від 4 до 6, деколи – до 20 тис. штук кефалі, десята частина усього вилову припадала на осетрові, 1 фунт яких коштував на ринку від 30 до 35 коп. [4]. Якщо враховувати роздрібні ціни того часу, то стане очевидно реальна можливість переводити частину доходів у заощадження під відсотки грошово-кредитних установ.

З цього приводу особливий інтерес становить діяльність недержавних фінансових інституцій, які отримували право працювати з грошовими коштами населення: по-перше, частина з них стала первістком майбутньої загальнодержавної системи ощадних структур, по-друге, нормативні документи, що регулювали їх створення та роботу, були найбільш ретельно вивірені практикою багатьох десятиліть. Нарешті, вони як найповніше відповідали інтересам певних соціальних верств і тим самим надавали системі завершеного вигляду. І з числа недержавних фінансових інституцій 28% відносилися до громадських, зокрема такі: Севастопольський і Балаклавський міські громадські банки, ощадні каси службовців в уста-

новах морського відомства, позико-ощадна каса, представництво Керч-Єнікальської каси, перша каса взаємодопомоги при міській управі та товариство взаємодопомоги працівників газети «Кримський вісник».

Як показала практика, найбільшу життєздатність виявили Міські громадські банки, засновані в Севастополі 31.10.1862 р., у Балаклаві – 08.10.1865 р. [5], які продовжували діяти до кінця 1917 р. Іншими словами, початок зародженню системи заощаджень як сукупності грошово-кредитних установ відповідного профілю, різних форм власності, що доповнювали один одного в наданні послуг населенню, було покладено саме Міськими громадськими банками. І це не випадково, адже ще за кілька десятиліть до цього ініціатива підприємливих людей у різних регіонах країни знову і знову зверталася саме до такої форми грошово-кредитних установ, тому що їх гарантом виступала вся місцева громада, прибуток – незалежно від складу засновників – прямував, після обов'язкових відрахувань, на муніципальні потреби. Насамкінець кожне місто змогло мати підзвітний місцевому самоврядуванню банк, а для потенційних вкладників з числа фізичних осіб це було першорядним за значенням.

До часу створення Севастопольського міського громадського банку вже більше дев'яти місяців діяло Нормальне (або Типове) положення про такі структури, але нормотворчий процес не переривався. Це особливо важливо для нинішньої оцінки якості документа – він увібрав все раціональне, народжене майже столітньою практикою, причому останні «доводки» робилися при С.Ю.Вітте. В числі функцій незмінно була присутня робота із заощадженнями населення, і її прагнули організувати з урахуванням думки практиків. Розглядаючи питання про зниження відсотків за вкладками в Тульському міському громадському банку, Державна рада вирішила надати міським Банкам можливість визначати самим розмір відсотків за вкладками [6]. Міське положення 1870 р. слугувало зміцненню цієї сфери фінансових послуг, вселяло впевненість у її надійності, забезпечило вкладним операціям пріоритет перед іншими.

Сума заощаджень, довірена Міським громадським банкам, перевищувала їхній власний капітал у десять разів – і

цей показник має принципове значення, бо саме за ним можна було сформулювати перше враження про надійність грошово-кредитних установ, їхню здатність виконувати зобов'язання перед вкладниками. Примітно й те, що з нарахованих відсотків більшу частину вкладники залишали в банках, тим самим створюючи сприятливі умови для їхніх активних операцій, в першу чергу для кредитування дрібних і середніх підприємств.

Міські громадські банки пропонували кілька видів вкладів: на довгочасне зберігання, коли розпорядник отримував тільки відсотки; безстрокові, з яких можна знімати і відсотки і ту частину капіталу, яка перевищувала нижню межу вкладів; на зберігання і термінові – до 1 року, на 1–2 роки, на 3–5 років; на 6–10 (в інший час – на 6–8) років; навіть на 10–12 років. Це було вигідно і банкам, і їхнім клієнтам, тому що дозволяло і тим й іншим впевненіше розпоряджатися ресурсами, робило їх відносини більш довірливими, забезпечувало спільність домінуючих інтересів. У залежності від видів вкладів установлювалася ставка відсотка. На неї впливала, звичайно, і кон'юнктура – у різні роки на один і той же внесок нараховувалися неоднакові відсотки: довгочасні приносили від 5 до 7%; безстрокові – 4–5%; на зберігання – 4,5%; термінові – від 4,5 до 6,5%; залежно від терміну – чим він більший, тим вища ставка. Якщо вкладник після закінчення терміну не зняв гроші або не заявив про пролонгацію, то внесок переходив у безстроковий.

Міським громадським банкам було дозволено змінювати відсотки тільки на майбутнє, причому не менш ніж за місяць повідомляти про такі наміри в пресі. Як правило, нові ставки вводили в червні та грудні, на майбутні півріччя. Вкладники не отримували відсотків по вкладах, розміщених – або які перебували на рахунку – менше 6 місяців, а також за вкладами на зберігання, не нараховувалися також відсотки на відсотки. На вклади до 300 руб. вкладникам видавалися іменні свідоцтва, або книжки, які передавалися іншій особі тільки за умови трансферту в книгах банку, а на вклади розміром 300 і більше руб. – іменні або безіменні квитки. І ті, й інші документи приймалися установчими місцями, підрядниками і постачальниками як застава.

Світова війна викликала різке зростання навантажень на немобілізованих працівників: різко зросла кількість виплат з особових рахунків; вклади почали переводити в польові при корпусах та фортечні казначейства. Втрати за військовими обставинами бланків ощадних книжок, переказних повідомлень і внескових повідомлень вимагали дотримання особливих пересторог: переказні документи почали відправляти тільки в казенних замовних пакетах, заяви про додаткові внески до евакуйованого згодом основного капіталу негайно переправляли до Управління державних ощадних кас для розпоряджень про виконання.

Серед громадських грошово-кредитних установ важливе місце зайняли установи дрібного кредиту, ідея яких народилася в Німеччині. Г.Щульце-Делич – відомий політичний діяч та економіст – ще в середині XIX ст. переконував робітників і ремісників у вигідності, а Ф.Лассаль – у необхідності утворення виробничих асоціацій робітників на основі державного кредиту та під контролем держави. У вітчизняних освічених колах їхні аргументи стали практично відразу предметом осмислення. В Севастополі до них найактивніше долучилися службовці міського громадського управління, морського відомства та журналісти.

Соціальна значимість цих установ по-справжньому зростає за рахунок сільської місцевості – тут вони вийшли за рамки побутових проблем, стали важливим важелем перетворень у сільськогосподарському виробництві. У зв'язку з тим, що до 1915 р. Севастопольське відділення Державного банку було єдиною подібною структурою на території Таврії, всі турботи про затвердження сільських ощадних структур, допомоги їм і контролю лягли на його співробітників.

Дозвіл на заснування кожної такої установи дрібного кредиту надавав Мінфін за погодженням з Міністерством внутрішніх справ. Сільські банки, позичково-допоміжні та позичково-ощадні каси засновували за умов, що «приватними особами зроблено пожертвування на заснування таких Банків і кас», хоча дозволялося використовувати як статутний (основний) капітал кошти земських установ і сільських товариств [7]. У зв'язку з тим, що основний капітал цих структур був їхньою власністю, вони звільнялися з 1891 р. від сплати мит. У зоні

подібної діяльності Севастопольського відділення Державного банку на 01.01.1905 р. у тридцяти восьми товарисько-ощадних касах зосереджувалося всього 9,4 тис. руб. вкладів – з 4% річних. Це трохи більше 2% оборотних коштів, але в 1905 р. їх приріст склав 5%, а вкладні операції здійснювали 71% установ дрібного кредиту – більше, ніж в цілому по країні (54%). До 1907 р. на одну селянську установ дрібного кредиту припадало вже 5574 руб. вкладів [8]. Тим самим позико-допоміжні і позико-ощадні каси стали важливою підтримкою в механізації сільськогосподарської праці, впровадженні кращих сортів і порід, вдосконаленні технологій.

Із громадськими установами дрібного кредиту наполегливо змагалися на ринку заощаджень населення приватні позичково-ощадні товариства. У Севастополі це було Перше позичково-ощадне товариство, що розташовувалося в будинку Садовської в Нікольському провулку. Його очолювали в 1911 р.: голова ради – Миловидов Володимир Віталійович, голова правління – Вишневський Микола Федорович, а бухгалтером працював Дяченко Микола Опанасович. Оборот спочатку не досягав і 10 тис. руб., однак збільшувався щорічно більш ніж на 40%: у 1887 р. це було 4,4 тис. руб., а в 1888 р. – вже 7,5 тис. руб.

Друге позичково-ощадне товариство вийшло на цей ринок досить впевнено: у ньому працювало одинадцять службовців, замість дев'яти, розташовувалося воно в більш респектабельному місці – на проспекті Нахімова, 46. Раду тут очолював Коган Лазар Наумович, правління – Масловський Мордохай Йосипович. До початку Першої світової війни з ними впевнено конкурувало Позичково-ощадне товариство «Ремісник», забезпечивши постійну перевагу прибуткових операцій над витратними, вийшовши в 1914 р. на загальний оборот в сумі 23 тис. руб. І цьому є пояснення: вклади й паї з часом стали забезпечувати високу ефективність діяльності позичково-ощадного товариства, складаючи 98,8% оборотних коштів. У той час частка Державного банку складала 0,9%, а земств та інших установ дрібного кредиту – по 0,15%. На вклади виплачували від 5 до 7%, залежно від виду і тільки на залучені кошти. 51% становили безстрокові, 1,5% – умовні, решта – на різні терміни, переважно – до 5 років. Разом із паями, а на

одного члена вони становили 34,6 руб., це дозволило домогтися значних залишків коштів на рахунках, можливості надавати в розрахунок на 1 пайовика позики на 129 руб., що перевищувало середній розмір паю в 3,7 рази. Стійкість в цих умовах забезпечувалася тим, що позичкова ставка коливалася від 6 до 12%, а в сільських позичково-ощадних товариствах була ще дорожчою [9].

У Сімферопольському ремісничому і дрібноторговому позичково-ощадному товаристві, що почало працювати з 06.09.1901 р., вклад не міг більш, ніж у двадцять разів перевищувати розмір паю, який спочатку дорівнював 10, потім 20 (а за постановою зборів – 100) руб. Хоча товариство впевнено збільшувало чисельність, почавши з 621 члена на 01.01.1902 р., через півроку налічувало 900, а на 01.04.1907 р. – 1546 членів. Вклади могли робити і городяни, що не перебували в ньому. Разом з тим, не нараховувалися відсотки на відсотки, бо при менш, ніж місячному терміні знаходження на рахунку гроші не приносили ніякого доходу. Якщо терміновий вклад не пролонгувався, то відсоток по ньому знижувався до безстрокового. Однак членством у товаристві дорожили: закладами виплачувалося від 4 до 6, а з 1907 р. – 5–7%, крім того членам належала частина прибутку пропорційно пайовому внеску (але не більше 8% його розміру) – тобто в різні роки дохід становив від 12 до 15% – вкладення вельми вигідні навіть за нинішніми умовами. 92% вкладів були до запитання, тому що об'єднувалися люди не особливо заможні. Половина була ремісниками, третина – торговцями, решта працювали чиновниками, вчителями, медичними працівниками тощо. Довірені ними кошти правління зберігало в Севастопольському відділенні Державного банку, державній ощадній касі, частково розміщувало в державних цінних паперах, які обов'язково зберігалися в тих же структурах. Сума зобов'язань закладами (разом з позиками) не перевищувала більш ніж у п'ятеро суму всіх зроблених внесків і запасного капіталу [10], і це створювало сприятливі умови ліквідності, дозволяло користуватися можливостями рефінансування та інших запозичень.

З 1895 р. набули поширення кредитні товариства, основний капітал яких спочатку утворювався здебільшого не пайовими внесками, як у позичково-ощадних товариствах, а за ра-

хунок позик Державного банку, під відповідальність усього колективу, хоча у міру зміцнення основного капіталу, а потім і запасного капіталу, стали створюватися з власного прибутку. Така можливість з'явилася насамперед за рахунок приросту загальної суми вкладів, що склала у 1904 р. 51%, в 1905 р. – 65%, а двома роками пізніше – ще 48%. У соціальному складі переважали селяни, хлібороби і ремісники. В 1904–1905 рр. їх частки дорівнювали 41,41 і 6,5%. Загальна чисельність особливо помітно збільшувалася на початку ХХ ст.: порівняно з попереднім роком приріст становив у 1905 р. 46%, у 1906 – 55%, а середня кількість членів досягла у 1904 р. 97 чол., у 1905 р. – 181, у 1906 р. – 305, а 1907 р. – 501 чол., – такого темпу не демонструвала жодна інша структура на ощадному ринку. І це при тому, що Севастопольське відділення Державного банку як основний у даних випадках професійно контролюючий орган досить суворо підходило до заснування нових кредитних товариств. Подібна позиція була першою перепорою на шляху можливого неефективного поведіння з коштами населення. Клопотання про заснування Ново-Олексіївського кредитного товариства відхилено за пропозицією інспектора дрібного кредиту Севастопольського відділення Державного банку А.Лучинцова, бо поява в цих же місцях ще однієї подібної структури спричинила б ослаблення сусідніх Ново-Дмитрівського і Генічеського позичково-ощадних товариств. З аналогічної причини відхилено рішення про перетворення Василівської волосної позичково-ощадної каси в кредитне товариство, створення сільської позичково-ощадної каси в с. Преслава, установи кредитного товариства в с. Рождественському Дніпровського повіту [11]. Подібна позиція Севастопольського відділення Державного банку, з одного боку, підвищувала роль держави у збереженні приростання коштів населення цими установами, з іншого, – сприяла зростанню престижності подібних установ дрібного кредиту, посиленню їх впливу на перебудову життя основної маси трудящих.

Заможніша частина населення, і не тільки градоначальства, але і підзвітної Севастопольському відділенню Державного банку частини губернії, об'єдналася в інші приватні структури – товариства взаємного кредиту. Їм дозволяли біль-

шість банківських операцій, у т. ч. роботу із вкладами. Серед таких у Криму першим було засноване в 1873 р. Сімферопольське, яке до 1890 р. акумулювало у вкладах 1326 тис. руб. Протягом більше, як двох десятиріч тут забезпечувалася, за невеликим винятком, стабільність ставок: за безстроковими і строковими на 6–12 місяців під 4%, терміновим від 1 до 3 років – 5%, від 3 років – 6%, за поточними рахунками – від 3 до 4%. Іншими словами, переваги умов були очевидні, і це не випадково, адже нормативні документи адекватно відображали інтереси не тільки ініціаторів, а й усіх членів товариства взаємного кредиту. У цьому зв'язку й термінова структура вкладів була стабільнішою в часі, порівнянної за терміновістю: на поточних рахунках розміщено 42% коштів, на термінових – 32%, безстрокових – 26%. Вважалось престижним, якщо не належати до членів товариства взаємного кредиту, то хоча б бути його вкладником. У 1890 р. сума строкових вкладів членів товариства взаємного кредиту становила 140,8 тис. руб., сторонніх – 284,3 тис. руб., безстрокових відповідно 155 і 188 тис. руб., або з різницею від двох разів до 20% [12].

Севастопольське товариство взаємного кредиту приступило до роботи у 1875 р., тобто з одного боку, через тринадцять років після Севастопольського міського громадського банку, з іншого – майже одночасно з Севастопольським відділенням Державного банку. До цього часу було накопичено досвід успіхів і помилок, усвідомлено необхідність слідувати нормативним документам – прикладів іншої поведінки до цього часу накопичилося достатньо. Про обсяги роботи можна судити з того, що загальний оборот товариства взаємного кредиту збільшився протягом 1876–1914 рр. у 27 разів – із 855 тис. руб. до 28,6 млн руб. У Ялтинському товаристві взаємного кредиту дохід за вкладками був вищим, ніж у Сімферополі на 0,5%, хоча оборот становив тільки 46% – 761 тис. руб. У Севастопольському відділенні Державного банку обслуговували також Євпаторійське товариство взаємного кредиту. При цьому загальними правилами для всіх цих грошово-кредитних установ було те, що вимагалось одностайне рішення правління для збільшення ставки за вкладом на 1% в порівнянні з державною ощадною касою. Член громади отримував три види доходу: на членські внески (у розмірі ставки за

безстроковим вкладом), дивіденд і операційну піврічну премію. Сума зобов'язань за вкладками, прийнятими від сторонніх (разом з перерахованими векселями), не перевищувала основний капітал більш, ніж у 5 разів. Це повною мірою відповідало самій ідеї товариства взаємного кредиту. Як підкреслено в статуті Сімферопольського товариства, його заснували «з метою доставляти його членам, особам будь-якого звання, можливість вигідно розміщати їх заощадження» [13].

Турботою про інтереси членів товариства взаємного кредиту та інших вкладників у ділових стосунках з Товариствами були пронизані багато документів директивних органів, їхні вимоги та рекомендації. 11.08.1901 р. Особлива канцелярія по кредитній частині Мінфіну рекомендувала «з метою більшої обережності... мати більшу готівку, ніж та, яка звичайно знаходиться в касі»; на той же випадок, якби достроково були затребувані багато внесків, слід було, з одного боку, скоротити кредитування своїх членів, з другого, – домогтися збільшення кредиту державного банку, нарешті, – припинити приймання нових членів з правом кредитування під векселя [14]. Такі заходи застосовувалися вкрай рідко. Товариства взаємного кредиту в абсолютній своїй більшості продемонстрували високу стійкість, постійну увагу до інтересів клієнтів, відповідальність і професіоналізм. Саме тому Севастопольське Товариство впевнено функціонувало довше багатьох інших ощадних структур градоначальства.

Вінцем системи приватних грошово-кредитних установ, які мали право працювати з коштами населення, були комерційні банки різної спеціалізації, повної або часткової: відділення Об'єднаного банку; Севастопольське агентство і Балаклавське представництво Харківського земельного банку; агентства Московського міжнародного банку (ММБ); відділення Бесарабсько-Таврійського земельного та Азово-Чорноморського банків; банкірська контора Д.Н.Єфремова та банкірське страхове та комерційне агентство А.Я.Дегопіка. Структури такої форми власності становили 48% усіх ощадних установ. Деякі з них вирізнялися надзвичайною активністю і успішністю.

У цілому недержавні ощадні структури Севастопольського градоначальства органічно завершували загальнодержав-

ну систему місцевих ланок таких грошово-кредитних установ, забезпечували їй проникнення вглиб фінансових запитів населення, породжували змагальність в отриманні вкладника, служили зміцненню державних інститутів, вирішенню соціально-економічних проблем регіону.

Висновки. Багаторічна робота грошово-кредитних установ Таврії і насамперед Севастопольського градоначальства із заощадженнями населення дає підставу розглядати цей історичний досвід як ресурс формування ринкових відносин у сучасних умовах. Державні норми ощадної справи для всієї системи таких структур, ґрунтуючись на попередній вітчизняній практиці і закордонних досягненнях, стали гарантією збереження приватних вкладів, їх превалюючого становища щодо держави, вивіреною базою створення та діяльності різноманітних форм заощаджень. Подальші систематичні звернення до цих вищих органів влади дозволили своєчасно вирішувати нагальні проблеми, розробляти регуляторні заходи з урахуванням особливостей функціонування установ.

Державні ощадні структури продовжували домінувати у наданні ощадних послуг, просуванні на ринок заощаджень нових форм і методів, тарифною політикою створювали умови для здорової ділової конкуренції. Це забезпечило їм найбільший попит, спричинило випереджаюче нарощування обороту, в поєднанні з фінансовим підживленням та контролем діяльності недержавних грошово-кредитних установ, зробило стрижнем усієї системи грошових заощаджень. Її важливою ланкою стали засновані на суспільній власності різноманітні види грошово-кредитних установ, серед яких особливою активністю і життєстійкістю відрізнялися Севастопольський і Балаклавський міські громадські банки. За їхньою допомогою органи влади та місцевого самоврядування предметно заохочували співгромадян до громадської відповідальності та ощадливості, оволодіння основами економіки, здорового способу життя. На основі досвіду грошово-кредитної установи Градоначальства в інших поселеннях Таврійської губернії знайшли свою нішу в ощадному секторі різні установи дрібного кредиту, в основному шляхом матеріалізації накопичень сільських товаровиробників.

Приватні грошово-кредитні установи, законодавчо відрізняючись підвищеною відповідальністю за залучені кошти, робили всю систему більш затребуваною, вважалися пріоритетними серед заможних верств міського населення. Загалом усі заощадження населення в системі грошово-кредитних установ Таврії і градоначальства стали важливою основою зростання добробуту людей, їхньої соціальної захищеності, розвитку підприємливості, невід'ємною частиною кредитних, у тому числі інвестиційних ресурсів, сприяли відродженню Севастополя після оборони 1854–1855 рр. на якісно новій основі.

1. Банковская энциклопедия / Под ред. С.И. Лукаш, Л.А.Малютинной. – Днепропетровск : Баланс-Аудит, 1994. – 249 с.
2. Венгерская В. Формирование кредитно-банковской системы Правобережной Украины (к. XVIII–XX вв.) / В. Венгерская. – К., 1997. – 42 с.
3. Демченко В. Заштатне місто Балаклава: досвід банківської діяльності / В. Демченко // Вісник НБУ. – 2004. – № 9. – С. 40–42.
4. ГАГС. Ф.12. Оп. 1. Д. 1. Лл.7–7об, 11, 23–23об.
5. ГАГС. Ф.12. Оп.1. Д.1. Лл.49, 51–54об.
6. ГАГС. Ф.24. Оп.2. Д.1. Лл.14, 41об.
7. ГАГС. Ф.12. Оп.1. Д.1. Лл.б3–б3об, ббоб.
8. ГАГС. Ф.24. Оп.1. Д.2. Лл.4–6, 11.
9. ГАГС. Ф.24. Оп.1. Д. 1. Лл.Ю, 96, 131.
10. Гловацька Н. Історія банківської системи України у XVIII–XX ст. / Н. Гловацька // Вісник НБУ. – 2004. – № 5. – С. 116–123.
11. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Гурьев. – СПб., 1904. – 250 с.
12. Калужский государственный объединённый краеведческий музей (КГОКМ). №№ 12165КП, 12913,8739.
13. Комаринская З. Правовое регулирование деятельности некоторых банковских учреждений Киева (XIX – нач. XX вв.) // Вестник НБУ. 2004. № 7.
14. Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России / И.И. Левин. – Т. 1. – Петроград, 1917. – 301 с.
15. Макогон Ю.В., Булатова Е.В. Международный банковский бизнес : [Учебное пособие] / Макогон Ю.В., Булатова Е.В. – К. : Атика, 2003. – 208 с.
16. Стельмах В.С. Фінансово-кредитна система України – Росії (XVIII–XX ст.) / В.С. Стельмах, І.І. Д'яконова, І.В. Сало, П.М. Сенищ. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 308 с.

Транслітерований список джерел

1. Bankovskaya éntsiklopediya / Pod red. S.I. Lukash, L.A.Malyutinoï. – Dnepropetrovsk : Balans-Audit, 1994. – 249 s. [in Russian]
2. Vengerskaja V. Formirovanie kreditno-bankovskoj sistemy Pravoberezhnoj Ukrainy (k. XVIII–XX vv.) / V. Vengerskaja. – K., 1997. – 42 s. [in Russian]
3. Demchenko V. Zashtatne misto Balaklava: dosvid bankivskoi diialnosti / V. Demchenko // Visnyk NBU. – 2004. – № 9. – S. 40–42 [in Ukrainian]
4. GAGS. F.12. Op. 1. D. 1. Ll.7–7ob, 11, 23–23ob [in Russian]
5. GAGS. F.12. Op.1. D.1. Ll.49, 51–54ob [in Russian]
6. GAGS. F.24. Op.2. D.1. Ll.14, 41ob [in Russian]
7. GAGS. F.12. Op.1. D.1. Ll.b3–b3ob, bbob [in Russian]
8. GAGS. F.24. Op.1. D.2. Ll.4–6, 11 [in Russian]
9. GAGS. F.24. Op.1. D. 1. Ll.Yu, 96, 131 [in Russian]
10. Glovatska N. Istoriiia bankivskoi systemy Ukrainy u XVIII–XX st. / N. Glovatska // Visnyk NBU. – 2004. – № 5. – S. 116–123 [in Ukrainian]
11. Gurev A. Ocherk razvitiya kreditnïkh uchrezhdeniï v Rossii / A. Gurev. – SPb., 1904. – 250 s. [in Russian]
12. Kaluzhskij gosudarstvennyj obedinjonnyj kraevedcheskij muzej (KGOKM). №№ 12165KP, 12913,8739. [in Russian]
13. Komarinskaja Z. Pravovoe regulirovanie dejatel'nosti nekotoryh bankovskih uchrezhdenij Kieva (XIX – nach. XX vv.) // Vestnik NBU. 2004. № 7. [in Russian]
14. Levin I.I. Akcionernye kommercheskie banki v Rossii / I.I. Levin. – T. 1. – Petrograd, 1917. – 301 s. [in Russian]
15. Makogon Ju.V., Bulatova E.V. Mezhdunarodnyj bankovskij biznes : [Uchebnoe posobie] / Makogon Ju.V., Bulatova E.V. – K. : Atika, 2003. – 208 s. [in Russian]
16. Stelmakh V.S. Finansovo-kredytna systema Ukrainy – Rosii (XVIII–XX st.) / V.S. Stelmakh, I.I. Dyakonova, I.V. Salo, P.M. Senyshch. – Sumy : Slobozhanshchyna, 2000. – 308 s. [in Ukrainian]

Одержано 4.03.2014 р.